

тов (89% случаев!). Такое совпадение представляется закономерным и может служить подтверждением известного тезиса о прямой связи территории определенного этноса с конкретным ландшафтом.

В то же время, наличие археологических культур с весьма широкими ареалами, включающими территорию нескольких типов ландшафта, может свидетельствовать о политичности носителей этих культур. Однако, в каждом конкретном случае вопрос этнической интерпретации археологической культуры должен рассматриваться отдельно.

Соотнесение ареалов археологических культур с ландшафтами автор считает необходимой процедурой, предшествующей реконструкции исторической и этнической ситуации, основанной на анализе археологических материалов.

N. A. Rychkov

ARCHAEOLOGICAL CULTURE AND THE LANDSCAPE

The paper is devoted to comparison of areas of distribution of archaeological cultures of Ukraine with types and kinds of landscapes. Areas of distribution are considered for 77 archaeological cultures and types of relics beginning from mesolith till the Middle Ages. Such great time interval between the cultures permitted some tendencies to be outlined. One of them is the coincidence of the borders between synchronous cultures with the borders between types of landscapes (89% of cases). This coincidence seems to be natural and may serve confirmation of the known thesis on the direct relation between the territory of a definite ethnos and concrete landscape. At the same time archaeological cultures with rather wide areas of distribution which embrace the territory of several types of the landscape may prove the polyethnic character of carriers of these cultures. But the problem on ethnic interpretation of archaeological culture is to be treated specifically in each particular case.

The author thinks it to be a necessary procedure, to correlate archaeological cultures with landscapes. It must previous reconstruction of the historical and ethnic situation based on the analysis of archaeological and ethnic situation based on the analysis of archaeological findings.

Одержано 20.12.94

ПРО КИНДЖАЛИ СКІФСЬКОГО ТИПУ З ПРОСТИМ АНТЕННИМ НАВЕРШЯМ

С. В. Махортих

У статті розглядаються питання походження і хронології одного з компонентів скіфського наступального озброєння — кинджалів з простим антенним навершям.

Розгляд різноманітних категорій скіфського матеріального комплексу має важливе значення для з'ясування походження скіфської культури загалом. Мечі та кинджали з простим антенним навершям є одним з різновидів скіфського наступального озброєння. Однак час їх появи, а також питання походження є дискусійними.

До недавнього часу в роботах А. І. Мелюкової та К. Ф. Смирнова, присвячених розгляду скіфського та савроматського озброєння, мечі та кинджали з простим антенним навершям на південному сході Європи датувалися VI — початком V ст. до н. е.¹ Однак комплексні знахідки у ряді пам'яток Північного Кавказу дозволяють говорити про появу цього типу зброї значно

раніше — у другій половині VII — на початку VI ст. до н. е. Звернемося до розгляду цих знахідок. Одна з них була зроблена Д. Я. Самоковасовим у гробниці 2 Карраського могильника під П'ятигорськом². При скорченому кістяку у ньому був знайдений залізний кинджал без перехрестя та з простим антенним навершям, одне з закінчень якого обламано (рис. 1, 1). Цей кинджал супроводжував сагайдачний набір, що містив бронзові вістря стріл архаїчного типу, відомі у Келермеских та Нартанівських курганах Передкавказзя. Це трилопатеві вістря з шипом, косо зрізаними кінцями лопатей та трикутними контурами голівок (рис. 1, 3, 4). На підставі праць Л. К. Галаніної та С. В. Поліна, у яких була уточнена хронологія келермеских курганів та скіфських вістер стріл, вказані вістря можуть бути датовані другою половиною VII — першою чвертю VI ст. до н. е. На користь цього свідчать також знайдені разом з ними у гробниці 2 Келермеського могильника кістяні стовпчики від сагайдака. Такі стовпчики звичайні у скіфських пам'ятках VII—VI ст. до н. е. Північного Причорномор'я та Кавказу (Темир-Гора, Перебіквіці, Краснознаменські кургани та ін.). Археологічний вигляд має і залізне втулчасте вістря списа лавролистої форми з карраського поховання. Близькі паралелі відомі йому в Карабашівському кургані Карачаєво-Черкесії, звідки походить ще один цікавий залізний кинджал з простим антенним навершям. Його слабо загнуті волюти увінчують прямокутне та сплюснене у розрізі руків'я. Розміри Карабашівської знахідки, як і карраського кинджалу, не перевищують 35 см. Окрім зброї у похованні виявлені залізні вудила з грубо скутих прямих стрижнів з внутрішніми кільцями та залізні трипетельчасті псалії. Безпосередні аналогії їм відомі у цілому ряді пам'яток VII — початку VI ст. до н. е. Посулля та Північного Кавказу (Келермеський, Костромський, Краснознаменські кургани)⁵. На це ж датування Карабашівського поховання вказують також знайдені у ньому архаїчно дволопатеві вістря стріл з листо-подібною голівкою, а також бронзові бляхи з ажурними петлями та «шишечками» у центрі опуклих боків⁶. Сполучення подібних знахідок характерне, головним чином, для пам'яток передскіфського та ранньоскіфського часів, тобто для VIII—VII ст. до н. е.

Про більш ранню дату появи кинджалів з простим антенним навершям дозволяють говорити не тільки згадані вище матеріали скіфського вигляду, але й саме кавказькі знахідки, виявлені разом з ними. Як приклад розглянемо поховання 76 Сержень-Юртівського могильника. Звідти походить залізний кинджал з простим антенним навершям, брунькоподібним перехрестям та злегка вигнутим однолезовим клинком (рис. 1, 10). Серед знайдених у цьому похованні прикрас були бронзові колесоподібні ажурні підвіски з солярним зображенням у центрі та бронзові масивні браслети, край яких розкуті у вигляді широкої лопаточки, вкритої орнаментом (рис. 1, 6, 7, 9). За спостереженнями В. І. Козенкової, ці типи бронзових прикрас характерні для першого етапу кобанської культури та побутують у межах IX—VII ст. до н. е.⁷ До цього ж часу може належати й виявлена у цьому ж похованні підвіска з бронзового листа у формі видовженої сокири, з заокругленим краєм та трубчастим отвором в обушній частині (рис. 1, 8). Знахідки цього типу не характерні для Північного Кавказу, але доволі часто зустрічаються у пам'ятках доби пізньої бронзи — раннього залізного віку Закавказзя (Лчашен, Астхилур, Мелані). Із розглядуваного поховання походить і залізна сокира клиноподібною форми з масивним обухом, широким та злегка заокругленим лезом. Його типологічні характеристики також не суперечать віднесенню поховання 76 Сержень-Юртівського могильника до часу не пізніше VII ст. до н. е.

Уточненню дати появи досліджуваної зброї сприяють також трансильванські матеріали скіфського вигляду, що входять до складу семиградської групи пам'яток. Утворення цієї групи пов'язують з просуванням на територію Румунії в другій половині VII — початку VI ст. до н. е. скіфського населення з південного сходу⁸. У зв'язку з цим привертають увагу знахідки, зроблені у похованні 9 могильника Кристешті. Серед них два залізних кинджали, у одного з яких навершя утворює слабо виражені волюти, набір скіфських вістер стріл, залізну сокиру, вуздечні приладдя, що знаходять близькі аналогії у цілому ряді пам'яток скіфської архаїки Північного Кавказу (рис. 2, 1—26)⁹.

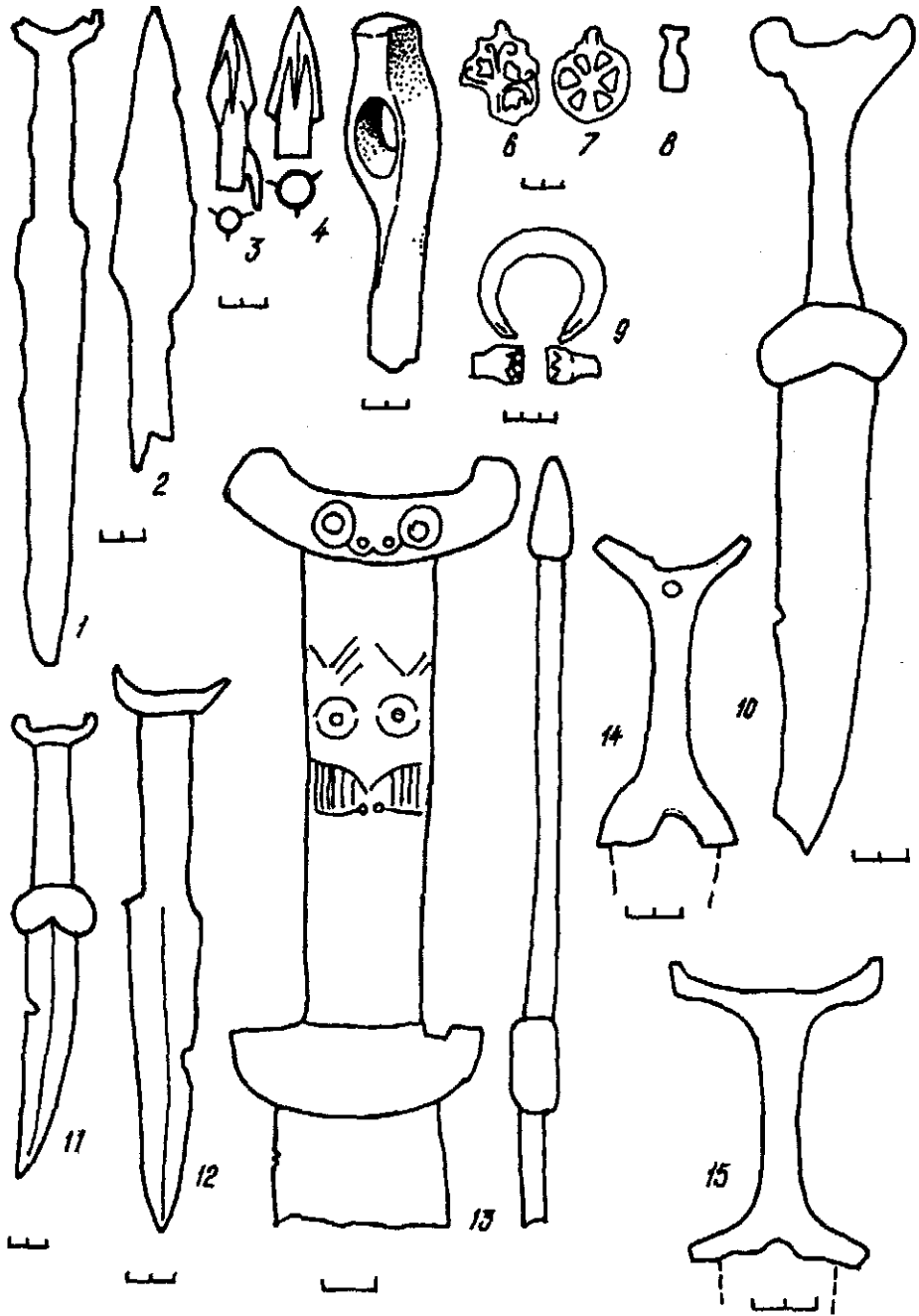

Рис. 1. Кинжалів з простим антенним та серпоподібним навершям: 1—4 — знахідки з поховання 2 Карраського могильника; 5—10 — знахідки з поховання 76 Сержень-Юртівського могильника; 11 — поховання 1 Нестерівського могильника; 12 — Пседахський могильник; 13 — Волковці; 14, 15 — Кобань.

Таким чином, усі розглянуті вище матеріали дають підстави говорити про початок використання залізних кинжалів з простим антенним навершям на південному сході Європи у другій половині VII — початку VI ст. до н. е. До визначної архаїчної групи кинжалів може бути віднесений і ряд випадкових знахідок, а також кинжалів, що походять із поховань, датування яких, через відсутність там датуючих речей, ускладнено. Це знахідки з Кисловодського, Пседахського та Нестерівського могильників у Чечні та Інгусетії (рис. 1, 11,

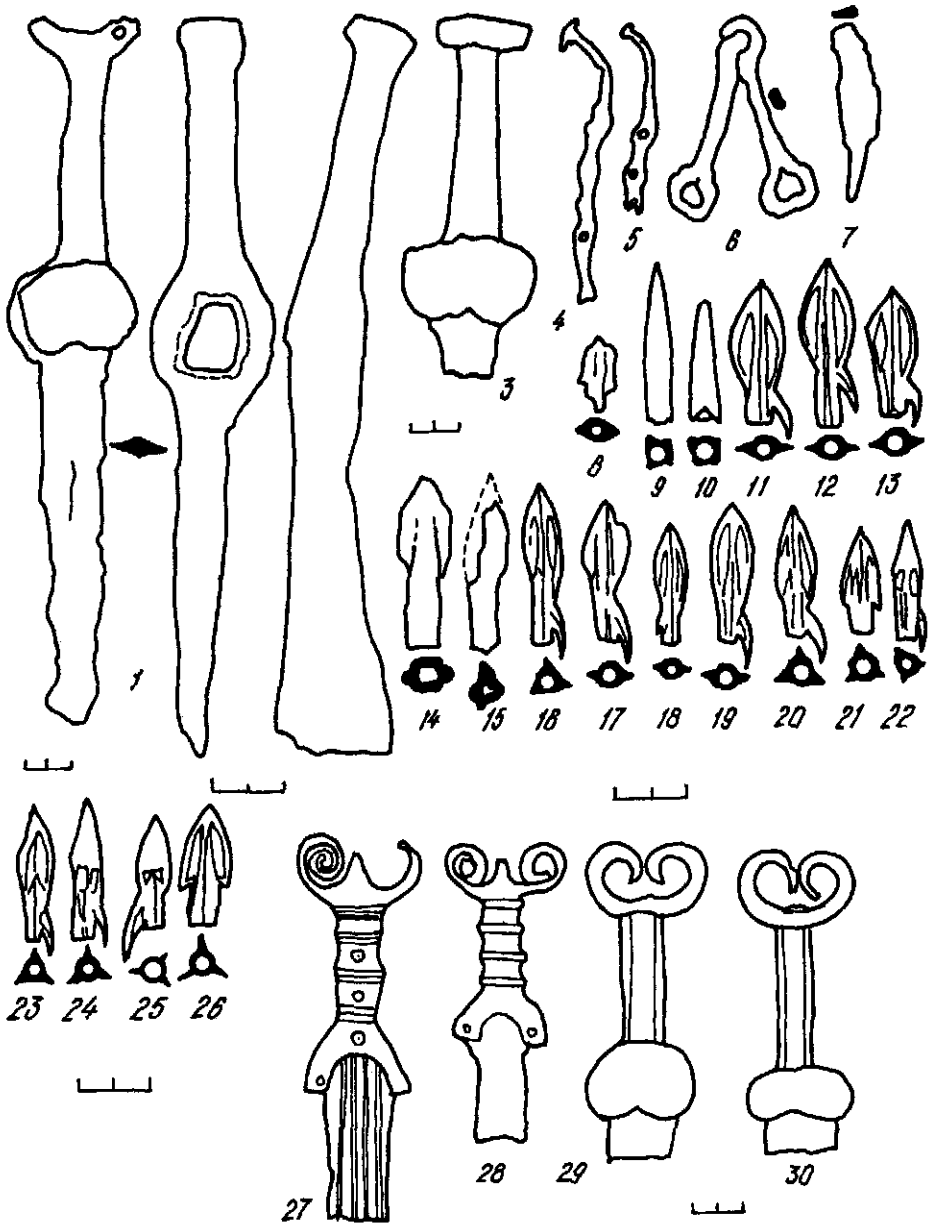

Рис. 2. Мечі та кинджали з простим антенним навершям: 1—26 — знахідки з поховання 9 могильника Кристешти (Румунія); 27 — меч типу Фермо (Північна Італія); 28 — Романд (Угорщина); 29 — Іванівський склад; 30 — Смела.

12). Їх об'єднують аналогічні пропорції, форма навершя та клинка. У цілому ж, для розглядуваної групи кинджалів характерні такі ознаки, як невелика довжина (до 30—35 см), слабо загнуті чи короткі волоти, брунькоподібні чи метеликоподібні перехрестя, прямий, гладенький, іноді з бортиком стрижень руків'я, двогострі та однолезові клинки.

Питання про час появи мечів та кинджалів з простим антенним навершям у скіфів тісно пов'язане з питанням про їх походження. Е. Ленц вказував на зв'язок цієї форми наверш з руків'ями мечів кінця бронзового віку в Південній Європі, а М. І. Ростовцев та Ф. Тангар розглядали їх як результат впливу гальштатських мечів з антенним навершям¹⁰. А. І. Мелюкова та Б. А. Шрамко припускають незалежну місцеву появу навершя цієї форми¹¹. Значний

інтерес у цьому зв'язку становлять знахідки бронзових кинджалів із подібним навершям передскіфського часу в кобанських могильниках гірського Кавказу (Кобань, Камунта). За своєю формою вони відрізняються від центральноевропейських та наближаються до північнокавказьких кинджалів ранньоскіфського часу. Перш за все це стосується форми навершя, що має дві модифікації: антенноподібну та підпрямокутну із загнутими догори закінченнями (рис. 1, 14, 18). Відзначена подібність дозволяє вважати кобанські кинджали самостійним джерелом появи цього виду зброї на південному сході Європи. Цієї точки зору дотримуються М. П. Абрамова, яка простежує генезис мечів та кинджалів із серпоподібним, за їх термінологією, навершям у центральних районах Північного Кавказу аж до перших століть н. е.¹² О. М. Давудов також висловлюється на користь кавказького походження кинджалів з простим антенним навершям, чие становлення, на його думку, йшло паралельно з кинджалами із прямим навершям руків'їв¹³. Однак, зроблений вище аналіз дозволяє говорити не про походження антенноподібного навершя взагалі, а лише одного його різновиду, оскільки в скіфському світі, а також у Центральній Європі відома інша його модифікація у вигляді сильно загнутих антен, що мала інше походження, пов'язане, ймовірно, з мечами центральноевропейського типу IX—VII ст. до н. е. (рис. 2, 27—30).

На характер оформлення наверш може вплинути його неоднорідне сакрально-змістове навантаження, яке несла на собі частина мечів та кинджалів скіфського часу. У літературі отримала поширення точка зору про те, що антенне навершя на скіфській зброї є імітацією кігтів хижого птаха¹⁴. У той же час, кинджали із слабо вираженими волютами, що зближуються із роговими амулетами бронзової доби, розглянутими В. Я. Кияшко¹⁵, можливо пов'язані із культом рогів. На користь цього припущення вказує й зображення рогатої тварини на наверші залізного кинджалу із с. Волківці Сумської обл., яке вдалося простежити завдяки успішно проведеній реставрації (рис. 1, 13). У свою чергу, на пізніх мечях гальштатської культури простежується антропоморфізація антенноподібних наверш¹⁶.

На закінчення необхідно відзначити, що у східних районах Євразії (Кавказстані, Алтаї, Туві та ін. областях) у передскіфській та скіфській періоди мечі та кинджали з простим антенним навершям не отримали значного поширення. Таким чином, походження розглядуваної вище категорії скіфської матеріальної культури слід шукати на території Південно-Східної Європи, де і відбувалося її формування.

Примітки

¹ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов // МИА.— 1961.— № 101.— С. 17, 18; Мелюкова А. И. Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Вып. Д1—4.— С. 60.

² Самохвасов Д. Я. Могильные древности Пятигорского округа // Труды V Археологического съезда в Тифлисе.— М., 1887.— С. 125.

³ Галанина Л. К. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов) // АСГЭ.— 1983.— № 24.— С. 53; Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1987.— № 61.— С. 25—29.

⁴ Любин В. П. Находки скифской эпохи в Карачаево-Черкесии // Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института. (Сер. историческая).— Карачаевск, 1964.— Вып. IV.— С. 260.— Рис. 2.

⁵ Иссен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // СА.— 1953.— XVIII.— С. 81, 82, 106.— Рис. 20; Петренко В. Г. Скифская культура на Северном Кавказе // АСГЭ.— 1983.— № 23.— С. 47.

⁶ Любин В. П. Указ. соч.— С. 259.— Рис. 1, 12, 14.

⁷ Козенкова В. И. Типология и хронологическая классификация предметов кобанской культуры. Восточный вариант // САИ.— 1982.— Вып. В2—5.— С. 41, 49.

⁸ Chochorowski I. Rola signynów Herodota w środowisku kulturowym wczesnej epoki żelaza na pizinie Wegierskiej // Przegląd Archeologiczny.— 1987.— Vol. 34.— P. 168.

⁹ Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.— Нальчик, 1985.— С. 7—115; Галанина Л. К. Новые погребальные комплексы раннемеотского времени из Келермесского грунтового могильника // Меоты — предки адыгов.— Майкоп, 1989.— С. 99, 100.— Рис. 12, 13.

¹⁰ Ленц Э. Заметки о предметах вооружения из раскопок 1903 г. близ с. Журавки, Киевской

губернии // ИАК.— 1905.— № 14.— С. 62; *Ростовцев М. И.* Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма // МАР.— 1918.— № 37.— С. 58—60; *Hancar F.* Hallstatt and Ostrauum // *Гаврил Кацаров.*— София, 1950.— Т. 1.— С. 266.

¹¹ *Мелюкова А. И.* Указ. соч.— С. 60; *Шрамко Б. А.* Из истории скифского вооружения // Вооружение скифов и сарматов.— К., 1984.— С. 33.

¹² *Абрамова М. П.* Мечи и кинжалы центральных районов Северного Кавказа в сарматское время // Древности Восточной Европы.— М., 1989.— С. 4.

¹³ *Давудов О. М.* О генезисе некоторых форм мечей и кинжалов на Кавказе // Древние и средневековые археологические памятники Дагестана.— Махачкала, 1980.— С. 70.

¹⁴ *Граков Б. Н.* Скифы.— К., 1947.— С. 70, 71; *Мерперт Н. Я.* Акинак с котгевидным навершием // КСИИМК.— 1948.— № 22.— С. 79.

¹⁵ *Кияшко В. Я.* Рогатые амулеты раннего бронзового века // Известия Ростовского областного музея краеведения.— Ростов-на-Дону, 1989.— Вып. 6.— С. 76—87.

¹⁶ *Граков Б. Н.* Ранний железный век.— М., 1977.— С. 29.— Рис. 8, 1.

С. В. Махортых

О КИНЖАЛАХ СКИФСКОГО ТИПА С ПРОСТЫМ АНТЕННЫМ НАВЕРШИЕМ

Анализ различных категорий скифского материального комплекса имеет важное значение для выяснения происхождения всей скифской культуры в целом. Мечи и кинжалы с простым антенным навершием являются одной из разновидностей скифского наступательного вооружения. До недавнего времени они датировались на юге Восточной Европы VI — началом V в. до н. э. Однако, комплексные находки в ряде памятников Северного Кавказа позволяют говорить о появлении этого вида оружия в более раннее время — во второй половине — конце VII в. до н. э. Вопрос о времени появления кинжалов с простым антенным навершием у скифов тесно связан с вопросом об их происхождении. Значительный интерес в этой связи представляют находки бронзовых кинжалов с антенным навершием предскифского времени в кобанских могильниках горного Кавказа (Кобань, Камунта). По форме они отличаются от центральноевропейских и сближаются с северокавказскими находками раннескифского времени. Отмеченное сходство позволяет считать упомянутые кинжалы самостоятельным источником появления этого вида оружия на юге Восточной Европы. В то же время, в восточных районах Евразии (Казахстане, Алтае, Туве) в предскифский и скифский периоды мечи и кинжалы с простым антенным навершием не получили значительного распространения. Иными словами, истоки происхождения этой категории скифской материальной культуры следует искать на юге Восточной Европы.

S. V. Makhortykh

PONIARDS OF THE SCYTHIAN TYPE WITH A SIMPLE ANTENNAL CREST

An analysis of various categories of the Scythian material assemblage is very important for elucidation of the origin of the Scythian culture as a whole. Swords and poniards with a simple antennal crest are one of variants of the Scythian offensive arms. Until recently it was dated the 6th and early 5th cent B. C. in the south of eastern Europe. Assemblages of findings in some North Caucasian sites permit dwelling on appearance of this kind of arms at earlier period: between the second half and the end of the 7th cent. B. C. A problem on the time of appearance of swords with a simple antennal crest in the Scythians is tightly connected with the problems of their origin. In this aspect findings of bronze poniards with antennal crests of the pre-Scythian time from Kobanian sepulchres of the mountainous Caucasus (Koban, Kamunta) are particularly interesting. Their shape differs from that of central European poniards and approaches the north-Caucasian findings of the Early Scythian time. The similarity observed permits considering the poniards mentioned an independent source of appearance of this type of arms in the south of eastern Europe. At the same time swords and poniards with simple antennal crests were not widely spread in eastern regions of Eurasia (Kazakhstan, Altai, Tuva) in the pre-Scythian and Scythian periods. It follows that sources of origin of this category of the Scythian material culture are to be searched for at the south of Eastern Europe.

Одержано 19.07.93